

Paweł Kowal

Papież, czyli zagrożenie dla komunizmu. „Polityka wschodnia” Stolicy Apostolskiej w latach 1978-1985 w dokumentach służb specjalnych PRL

The Pope as a Threat to Communism. “Eastern Policy” of the Holy See in the Years 1978-1985 in the Documents of Special Services of the Polish People’s Republic

Abstract: The author of the article analyses the resources of the communist special services of the Polish People’s Republic. The aim of the work is to capture the changes in the eastern policy of the Holy See after the election of John Paul II to the papacy. The author shows how this policy underwent corrections in the context of the political changes in the Union of Soviet Socialist Republics. The author’s research shows how important for the disintegration of the USSR was the change of the Eastern policy of the Vatican since 1978, and the extent to which the Soviet authorities perceived John Paul II as a political threat to the functioning of the Soviet system. The author points out the first phase of the eastern policy of John Paul II: the opening for the Catholics in the East, gestures made towards the faithful rite Greek Catholics and the Catholics in Lithuania, then attempts to prepare the visit of John Paul II or Cardinal Agostino Casaroli to the communist Lithuania in connection with the occasion of the jubilee of the 500th anniversary of St. Kazimierz’s death. The research shows the extent to which differences were marked in the approach to the eastern policy of the Holy See, John Paul II and the Vatican secretary of state Casaroli. Research shows that an important turning point in the Eastern policy of the Vatican were documents concerning the fight against the so-called “Liberation theology” prepared by Cardinal Joseph Ratzinger. The same study confirms that Pope JP II was surrounded by collaborators of the communist secret services whose intention was to inform the authorities of communist Poland about the activity of the Pope. Thus, this channel of knowledge about the plans in the Eastern policy of the Vatican was used by the Kremlin. Documents attest to the close Vatican-American cooperation in the fight against communism and the Soviet Union as an empire. The author raises a number of research questions concerning the Eastern policy of the Vatican, which require further investigation.

Keywords: Eastern Policy of the Holy See, the Holy See, Special Services of the Polish People’s Republic.

Wprowadzenie

Polityka zagraniczna Stolicy Apostolskiej¹ wobec państw bloku sowieckiego – ze względu na specyfikę funkcjonowania Watykanu – należy do tematów trudnych i zapewne dlatego rzadko podejmowanych². Jednocześnie, szczególnie w związku z wyborem w 1978 r. Karola Wojtyły na papieża, temat ten stanowi kluczowe, choć niedoceniane przez badaczy, zagadnienie związane z końcem komunizmu w Europie Środkowej i Wschodniej. Zasady, na jakich opierał się sojusz polityczny Watykanu z USA w latach 80., wewnątrzwatykańskie spory o politykę wschodnią po wyborze nowego papieża, zmiany w polityce względem ZSRS, znaczenie wprowadzenia stanu wojennego w Polsce dla przyspieszenia erozji całego systemu sowieckiego to tylko niektóre z ważnych dla analityków pytań, które po upływie ćwierćwiecza od rozpadu ZSRS nadal czekają na opracowanie, a równocześnie znajdują odzwierciedlenie w polityce wschodniej Stolicy Apostolskiej. Podejmowanie tej tematyki stale łączy się z poważnymi niedostatkami źródłowymi: zarówno archiwa kościelne, jak i postsowieckie archiwa rosyjskie (każde z innych względów) pozostają w dużym stopniu niedostępne dla historyków, natomiast postaci, które miały wpływ na kształtowanie tej polityki – jak kardynał Agostino Casaroli, autor pamiętników³ dotyczących jego pracy w tym zakresie – unikały ekspozowania jakichkolwiek sporów czy dyskusji z papieżem na temat polityki wschodniej Watykanu.

W związku z tym szczególnie pomocne i obfite źródło do badań stanowią dokumenty znajdujące się w archiwach tajnych służb komunistycznej Polski, szczególnie te udostępniane przez IPN, a dotyczące polityki Jana Pawła II wobec wschodnich sąsiadów. Głównym celem

- 1 Podobnie jak w poprzednich publikacjach poświęconych niniejszemu zagadnieniu będę posługiwał się terminem „Stolica Apostolska” jako określeniem adekwatnym z punktu widzenia podejmowanej przeze mnie tematyki. Terminy „Watykan” czy „watykański” mogą się pojawić tylko jako potoczne synonimy. Por. P. Kowal, *Sprawa wznowienia stosunków dyplomatycznych ze Stolicą Apostolską w latach 1986-1989*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, nr 2/2009, s. 81; tenże, *Misja na Wschodzie. Wizyty kard. Józefa Glempa w ZSRS w 1988 roku oraz ich polityczno-międzynarodowy kontekst*, „Dzieje Najnowsze”, nr 1/2016, s. 192-193.
- 2 Warto w tym kontekście odnotować pracę zbiorową: A. Fejérdy (red.), *The Vatican “Ostpolitik” 1958-1978. Responsibility and Witness during John XXIII and Paul VI*, Wyd. Viella, Istituto Balassi – Accademia d’Ungheria in Roma, Roma 2015.
- 3 A. Casaroli, *Pamiętniki. Męczeństwo cierpliwości. Stolica Święta i kraje komunistyczne (1963-1989)*, Wyd. PAX, Warszawa 2001.

niniejszego artykułu nie jest sformułowanie ostatecznych konkluzji, lecz określenie na nowo pytań związanych z różnymi aspektami polityki Watykanu na Wschodzie. Ograniczony tematycznie zakres artykułu obejmuje okres od wyboru nowego papieża Jana Pawła II do wyboru Michaiła Gorbaczowa na sekretarza generalnego KPZS i rozpoczęcia procesu pieriestrojki, który to moment powszechnie uznawany jest za cezurę w historii ZSRS.

Podstawowe źródła wykorzystane w niniejszym tekście wymagają krótkiego komentarza – mowa o raportach współpracowników służb komunistycznych oraz dokumentach syntetycznych pisanych na podstawie raportów dla najważniejszych osób w państwie. Zasoby komunistycznych służb specjalnych zawierają, rzecz jasna, także pozyskane dokumenty wytworzone przez inne instytucje polskie i watykańskie. W przypadku przeważających w zasobie dokumentów komunistycznych służb specjalnych konieczne jest uważne i krytyczne podejście. Warto jednak podkreślić ich unikalność: w dokumentach tych niejednokrotnie natrafić można na oryginalne notatki z rozmów najważniejszych postaci Stolicy Apostolskiej, w tym papieża Jana Pawła II, z partnerami z Zachodu. Także one w wielu przypadkach wymagają komentarza i wnikliwego spojrzenia, chociaż zawierają znacznie mniej wad typowych dla wytworów komunistycznych służb specjalnych – zdecydowanie pomocny jest tu klasyczny warsztat badacza dokumentów dyplomatycznych. Jan Paweł II i Watykan znajdowali się w obszarze zainteresowania rezydentury wywiadu we Włoszech, od lat 50. XX w. opatrzonej kryptonimem „Baszta”, która podlegała Departamentowi I MSW, od końca lat 70. sprawy watykańskie znajdowały się w kompetencji istniejącego w ramach Departamentu I – Wydziału III, który odpowiadał m.in. za inwigilowanie państw NATO. W odniesieniu do Watykanu miał zabiegać o pozyskanie dokumentów watykańskich dotyczących polityki na świecie czy monitorować współpracę Stolicy Apostolskiej z RFN⁴. Papież był poddany inwigilacji zarówno z pozycji podległej Departamentowi I rezydentury, jak i – nielegalów. Watykan znajdował się też w polu zainteresowania odpowiedzialnego za rozpracowywanie Kościoła Departamentu IV MSW. Oba depar-

4 A. Grajewski, E. Bońkowska, *Dyplomaci pod przykryciem. Historia kilku przypadków „na kierunku watykańskim”*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, nr 3/2010, s. 90-94.

tamenty ściśle współpracowały ze sobą, gdy rozpracowywana osoba przebywała w kraju, wchodziła pod kuratelę Departamentu IV, który pełnił w działaniach wobec duchownych rolę nadrzędną⁵. Przykładem nielegalego może być Tomasz Turowski, który na temat okoliczności swojej pracy wywiadowczej w Watykanie udzielił po ujawnieniu roli, jaką pełnił, obszernego wywiadu⁶. W początkowym okresie pontyfikatu Jana Pawła II szefem rezydentury był Fabian Dmowski⁷. Po powrocie do Polski w 1980 r. nadal nadzorował „Basztę” z pozycji dyrektorskich w wywiadzie. Po Dmowskim jego rzymską posadę przejął płk Jerzy Porowski, który funkcję tę pełnił do roku 1984, następnie, do 1988, szefem rezydentury był Maciej Dubiel⁸. Ważnymi postaciami rzymskiej rezydentury byli też ostatni szef „Baszty” płk Aleksander Makowski i jeden z najlepszych znawców problematyki kościelnej w wywiadzie – Edward Kotowski, który w różnych okresach swojego życia był też dyplomatą i pracownikiem Urzędu ds. Wyznań, poznał osobiście kilku duchownych najwyższego szczebla, licznych średniego, odegrał ważną rolę w ich inwigilacji, udzielał fachowych instrukcji najwyższym władzom państwowym w kwestii postępowania z Kościołem⁹. Interesującym, choć mało eksploatowanym przez historyków źródłem do badań nad polityką Jana Pawła II są także dokumenty wytworzone przez komunistyczny wywiad wojskowy – również one stanowią w pewnym zakresie bazę źródłową niniejszego artykułu¹⁰.

1. Wojtyła w Watykanie

W świetle dotychczasowych ustaleń historyków, jasne są trzy kwestie. Po pierwsze, w końcu lat 70. kard. Karol Wojtyła był postrzegany przez ówczesnych przywódców w Polsce jako bardziej niebez-

- 5 Więcej na temat strukturalnych aspektów działania służb komunistycznych wobec Watykanu można znaleźć w cytowanym powyżej artykule.
- 6 Por. A. Kublik, W. Czuchnowski, *Kret w Watykanie. Prawda Turowskiego*, Wyd. Agora SA, Warszawa 2013.
- 7 Por. L. Szymowski, *Agenci SB kontra Jan Paweł II*, Wyd. Penelopa, Warszawa 2012, s. 40-41, 51.
- 8 Tamże, s. 53-55.
- 9 Por. P. Kowal, *Koniec systemu władzy. Polityka ekipy gen. Wojciecha Jaruzelskiego w latach 1986-1989*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Instytut Pamięci Narodowej, Wyd. Trio, Warszawa 2012, s. 55; L. Szymowski, dz.cyt., s. 55, 65-67.
- 10 Por. A.C. Żak (red.), *Pielgrzymki Jana Pawła II do Polski w wojskowych materiałach archiwalnych*, Drukarnia Wydawnictw Specjalnych, Warszawa 2015.

pieczny dla władz i systemu komunistycznego¹¹ niż prymas Polski, kard. Stefan Wyszyński. Spostrzeżenie to, mające z pewnością wśród skupionych w obozie komunistycznym państw walor informacji pochodzącej „z pierwszej ręki” od „polskich towarzyszy”, było niewątpliwie ważnym czynnikiem kształtującym opinię o nowym papieżu po 1978 r. Tomasz Turowski, nielegał, którego celem było rozpracowywanie papieża, w następujący sposób podsumował po latach nastawienie kierownictwa PZPR do Jana Pawła II: „widzieli Papieża jako zagrożenie, ale nie w takim wymiarze bezpośrednim, tylko jako element kryształizujący opozycję w Polsce, jako katalizator procesów, które mogą zachwiać systemem”¹². Komunistyczne kierownictwo PRL niemal natychmiast po wyborze Wojtyły uznało, że polityka Watykanu zmieni się na tyle, iż nie będzie możliwe wykorzystywanie Stolicy Apostolskiej do wywierania nacisku na Episkopat Polski¹³.

Po drugie, Sowieci dość szybko uznali nowego papieża za wroga ideologicznego oraz ze względu na jego widoczną koncentrację na akcji ewangelizacyjnej na Wschodzie za polityka groźnego z punktu widzenia utrzymywania spoistości imperium. Po wyborze Wojtyły ambasador sowiecki w Warszawie poinformował polskie władze, że nowy papież jest uważany przez Moskwę za „jadowitego antykomunistę”¹⁴. Już pierwsze, symboliczne kroki podjęte przez Jana Pawła II pozwoliły dostrzec, że jest on mocno zdystansowany do zastanego, dotychczasowego podejścia do wschodniej polityki Watykanu – nowy papież nawiązał bezpośredni kontakt z kard. Josyfem Slipyjem (spotkał się z nim już 20 listopada 1978, a 19 marca 1979 wystosował do niego specjalny list), przywódcą Cerkwi greckokatolickiej, i wspierał tę zakazaną na sowieckiej Ukrainie katolicką wspólnotę¹⁵. Było to istotne także z tego względu, że koniec epoki Breżniewa wiązał się z zaostrzeniem kursu wobec wschodnich katolików przez władze sowieckie¹⁶. Pius-

11 E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński*, Wyd. Znak, Kraków 2013, s. 488.

12 A. Kublik, W. Czuchnowski, dz.cyt., s. 131.

13 Ch. Andrew, W. Mitrochin, *Archiwum Mitrochina I. KGB w Europie i na Zachodzie*, przeł. M.M. Brzeska, P. Brzeski, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2009, s. 783.

14 Tamże, s. 779.

15 G. Weigel, *Świadek nadziei*, Wyd. Znak, Kraków 2005, s. 332, 371.

16 T. Szyszlak, *Lwowskie sacrum, kijowskie profanum. Grekokatolicyzm w ukraińskiej przestrzeni publicznej od pieriestrojki do pomarańczowej rewolucji*, Wyd. Polskie Towarzystwo Religioznawcze, Warszawa 2012, s. 80.

ka wysłana niedługo po wyborze na papieża do Ostrej Bramy była dla litewskich katolików jasnym przekazem – papież o nich pamięta. Litewski kierunek stał się zresztą jednym z ważniejszych elementów programu nowego papieża¹⁷.

Po trzecie, służby komunistyczne zdawały sobie sprawę z różnic w kwestii koncepcji prowadzenia polityki wschodniej w samym Watykanie. Oczywiście, poszerzanie zakresu tego rodzaju rozdzwieków było w interesie władz PRL, nie dziwi więc stałe eksponowanie tego wątku w dokumentach słanych do Warszawy. Trzeba jednak podkreślić, że ślady różnic w podejściu do polityki wobec bloku wschodniego pomiędzy Janem Pawłem II a kard. Casarolim widoczne są także w dokumentach wytworzonych przez urzędników watykańskich. Powstaje zatem pytanie, jakie motywy stały za mianowaniem Casarolego – którego linia polityczna była dobrze znana Episkopatowi Polski – sekretarzem stanu po śmierci francuskiego kard. Jeana-Marie Villota. W biografii kard. Wyszyńskiego odnajdujemy informację, że dostojnik, nieingerujący w kwestię decyzji nowego papieża, w jednej sprawie uczynił wyjątek i zabiegał o odsunięcie Villota i powierzenie jego urzędu Casarolemu¹⁸. Było jasne, że po wyborze Polaka na papieża drugą osobą w Watykanie powinien zostać Włoch¹⁹. Pytanie: skąd tak jednoznaczne wskazanie na Casarolego, który nie był w stanie zapewnić zerwania z linią Villota? Tymczasem już następnego dnia po wyborze Jana Pawła II w tajnej charakterystyce nowego papieża sporządzonej w MSW cytowano Casarolego, który – podobnie jak abp Luigi Poggi – miał krytykować kompetencje i „format” nowego szefa²⁰. Wątek ten stanie się stałym motywem analiz polityki wschodniej Watykanu dokonywanych również przez „Baszotę”. Przykładowo, 6 lutego 1981 Jaruzelski, Kania i grono kluczowych osób w PRL dowiedzieli się z informacji tematycznej szefa Departamentu I MSW (szefa wywiadu) gen. Jana Słowikowskiego o nasilającej się krytyce polityki Jana

17 G. Weigel, dz.cyt., s. 359-360; F. Corley, *Soviet Reaction to Pope John Paul II*, „Religion, State and Society”, nr 1/1994, s. 46.

18 E.K. Czackowska, dz.cyt., s. 647.

19 Por. *Jeszcze nigdy papież nie był tak popularny i zawadiacki. Informacja PAP z dnia 7 lutego 1979*, w: *Pielgrzymki Jana Pawła II*, s. 37.

20 K. Straszewski, *Informacja nr 1 Departamentu IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych dotycząca biografii i charakterystyki osoby byłego metropolity krakowskiego Karola Wojtyły*, 17 października 1978, w: tamże, s. 21.

Pawła II przez urzędników kurialnych, w tym właśnie przez Casarolego. Autor przekazał też wiadomość na temat intensywnych relacji dyplomatycznych Stolicy Apostolskiej z ZSRS. Wedle tych danych, w grudniu 1980 r. doszło w Rzymie do rozmów z udziałem kard. Casarolego, a także, prawdopodobnie, do nieformalnej rozmowy Jana Pawła II z Wadimem Zagładinem, członkiem KC KPZR i I zastępcą kierownika Wydziału Międzynarodowego KC KPZR. Zgodnie z informacjami przekazanymi przez Słowikowskiego, miały one dotyczyć sytuacji w Polsce²¹.

2. Szczególna rola Polski

28 maja 1981 Słowikowski podpisał informację tematyczną na temat możliwej sukcesji po śmierci kard. Wyszyńskiego. Znajdujemy w niej nie tylko – po raz kolejny – ślady różnic w kwestii stanowiska pomiędzy Kurią a Janem Pawłem II. W tym przypadku dotyczyć miały one sprawy tylko pozornie organizacyjnej, w istocie mającej zaś wielkie znaczenie polityczne – koncepcji organizacji sieci diecezji w Polsce i Episkopatu. Jeśli wierzyć informacjom wywiadowczym, już wówczas planowano w Sekretariacie Stanu rozdzielenie dwu archidiecezji i ograniczenie władzy prymasa. Z notatki wynika, że jednym z powodów utrzymania silnej pozycji prymasa, wynikającej m.in. z unii personalnej pomiędzy diecezjami w Gnieźnie i Warszawie, na co nalegał papież, miały być także zadania związane z tym, że – jak zanotowano wypowiedź jednego z informatorów – „w nowej sytuacji Kościół polski musi stać się centrum oddziaływania na społeczeństwa krajów sąsiednich”²². W dokumencie cytowany jest także Casaroli, który miał zwracać uwagę na to, że wysokie kwalifikacje polityczne następcy miałyby być istotne z punktu widzenia „zdolności działania na rzecz europejskiej i wschodniej polityki Stolicy Apostolskiej”²³. Obie przywołane wypowiedzi tylko pozornie są spójne. Otoczenie papieża mówiło o oddziaływaniu na społeczeństwa, sekretarz stanu kładł na-

21 J. Słowikowski, *Informacja tematyczna, dotyczy: watykańskich ocen sytuacji PRL*, 16 lutego 1981, IPN BU o 449/5/36.

22 Tenże, *Informacja tematyczna, dotyczy: sukcesji po kard. Wyszyńskim*, 28 maja 1981, IPN BU o 449/5/36, s. 158.

23 Tamże.

cisk na realizację celów politycznych – tak jak je rozumiał, zajmując się od kilku dziesięcioleci polityką wschodnią Watykanu, zależało mu przede wszystkim na oddziaływaniu politycznym na ZSRS i władze komunistyczne. Można powiedzieć, że to jest właśnie ta subtelna różnica między podejściem Jana Pawła II i kard. Casarolego do koncepcji polityki wschodniej Watykanu. Z kolei w notatce na temat możliwej wizyty Jana Pawła II w Polsce w 1982 r., podpisanej przez Zenona Płatka, SB wracała do charakteru wizyty z roku 1979. Teza Płatka była jasna: nie zgadzać się na wizytę papieża w niecały rok po wprowadzeniu stanu wojennego. Wśród elementów ważnych z punktu widzenia wydźwięku politycznego pierwszej wizyty – zasadniczo kłopotliwych dla władz – podnoszono jej szczególną wymowę: „Opatrznościowa rola Polski w chrystianizacji Europy Wschodniej”²⁴. Charakterystyczne zresztą, że z informacji Mitrochina wynika, że Sowieci – inaczej niż przykładowo polskie służby wojskowe – bardzo szybko, zwłaszcza po słynnej homilii Jana Pawła II w Gnieźnie w 1979 r., dostrzegli niebezpieczeństwo takiej postawy papieża, który – upominając się o słowiańskie narody i wymieniając je jeden po drugim – z punktu widzenia Moskwy działał na rzecz destrukcji ZSRS, i ten element wydaje się kluczowy²⁵. Zdaniem Andrzeja Grajewskiego, ukraińska polityka Jana Pawła II była wręcz jednym z elementów, które miały wpływ na przeprowadzenie zamachu na papieża 13 maja 1981²⁶.

3. Koordynacja polityki z Zachodem

Szereg dokumentów polskiego wywiadu tworzonych przez „Basztę”, ale także przez inne polskie placówki wywiadowcze w Europie, wskazuje na znacznie bliższą, niż pozornie można by przypuszczać, współpracę polityczną Jana Pawła II z USA i NATO: dotyczyła ona nie tylko ogólnego planu działań, ale też ich koordynacji w konkretnych sprawach. Przykładowo, szyfrogram wywiadu z 27 kwietnia 1982 zawie-

24 Z. Płatek, *Notatka dot.: wizyty papieża Jana Pawła II w Polsce*, 25 lutego 1982, IPN BU o 449/5/36, s. 151.

25 Ch. Andrew, W. Mitrochin, dz.cyt., s. 787; *Meldunek nr 12 Szefostwa WSW o sytuacji w Siłach Zbrojnych PRL w związku z wizytą papieża*, 4 czerwca 1979, w: *Pielgrzymki Jana Pawła II*, s. 156.

26 Por. M. Skwara, A. Grajewski, *Agca nie był sam. Wokół udziału komunistycznych służb specjalnych w zamachu na Jana Pawła II*, Oddział IPN Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Katowicach, Instytut Gość Media, Katowice 2015.

rał informacje pozyskane od belgijskiego dyplomaty, którego nazwisko nie zostało ujawnione. Dokument ów potwierdza, że po ogłoszeniu stanu wojennego polityka USA wobec Polski była synchronizowana z działaniami innych członków NATO. Członkowie Paktu sugerowali bowiem Janowi Pawłowi II odkładanie planowanej wizyty w Polsce i przestrzegali przed wyjazdem, który „stanowiłby wyłom w strategii NATO dot. izolacji dyplomatycznej WRON na Zachodzie”²⁷. Wedle tej samej informacji, rząd Belgii miał traktować ideę wizyty Jana Pawła II w Polsce jako element presji rządu Jaruzelskiego na wywoływanie podziałów pomiędzy „Watykanem, polskim episkopatem a rządami NATO”²⁸. Przeciwnikami wizyty papieża w Polsce po wprowadzeniu stanu wojennego miały być także administracja Reagana oraz rząd RFN, chociaż trzeba podkreślić, że w notatce na temat ówczesnych relacji Stolicy Apostolskiej z Polską z 14 kwietnia 1982 pojawia się także sugestia, że gdyby przyjazd papieża do Polski doprowadził do ruchów i interwencji sowieckiej, wzmocnieniu uległaby strategiczna pozycja USA²⁹. Sprawa sprzeciwów Zachodu wobec wizyty Jana Pawła II w Polsce i jego kontekstu wymaga oddzielnego badania, jednak już sam fakt, że termin wizyty papieża był konsultowany na szczeblach politycznych NATO, daje wiele do myślenia na temat zakresu koordynacji polityki Jana Pawła II wobec bloku wschodniego. Linia polityczna USA dotycząca wzmacniania sankcji wobec władz Polski w oczywisty sposób musiała być związana z odwodzeniem Jana Pawła II od zamiaru odwiedzenia Polski, ponieważ osłabiałoby to – z punktu widzenia USA – sens polityki Zachodu wobec Jaruzelskiego. Taką opinię przekazał papieżowi przedstawiciel USA przy Stolicy Apostolskiej. Rząd Wielkiej Brytanii przedstawił papieżowi podobne stanowisko, powołując się dodatkowo na źródła wywiadowcze w Moskwie, które miały uzyskać informację, że rząd sowiecki odradza władzom w Warszawie przyjmowanie papieża w sierpniu 1982 r.³⁰. Notatki z rzymskich rozmów kard. Casarolego i abpa Achille Silvestriniego z sekretarzem

27 *Szyfrogram nr 2965*, Belgrad, 27 kwietnia 1982, IPN BU o 449/5/36, s. 114.

28 Tamże.

29 *Informacja tematyczna. Dotyczy: aktualnego stanowiska Jana Pawła II w sprawie polskiej*, 14 kwietnia 1982, IPN BU o 449/5/36, s. 119-120.

30 F. Dmowski, *Informacja tematyczna. Dotyczy: stosunków Watykan-PRL*, 11 maja 1982, IPN BU o 449/5/36, s. 110.

stanu USA George'em P. Schultzem pokazują, że Casaroli w sprawach polskich otwarcie prezentował stanowisko inne niż papież: wyraźnie przychylniejsze Jaruzelskiemu. Przedstawiał stan wojenny tak, jak robiło to w owym czasie otoczenie Jaruzelskiego, jako „mniejsze zło”³¹.

4. Dwie linie polityki

Z zaostrzeniem polityki wschodniej nowo wybranego papieża wiązano też brak zgody Moskwy na wizytę Casarolego na Litwie w 1984 r. W Watykanie panowało przekonanie, że taka postawa Kremła łączy się z tym, że odczytuje on zamierzenia Casarolego jako preludium do planów przyjazdu papieża na Litwę³². Wątek ten pochodzi prawdopodobnie z szyfrogramu, który wpłynął do Sarewicza kilka dni wcześniej z Rzymu. Był on sporządzony na podstawie agenturalnych doniesień. Wynikało z niego, że Stolica Apostolska prowadzi poufne negocjacje z Kremlem na temat możliwości przyjazdu Casarolego na Litwę z okazji 500 rocznicy śmierci św. Kazimierza. W dokumentach SB znajdują się informacje, z których wynika, że jesienią 1983 r. rozważano, czy delegatem papieża na Litwę i Łotwę mógłby być prymas Polski, kard. Józef Glemp, który otrzymał stosowne zaproszenie od Cerkwii prawosławnej³³. Warto przypomnieć, że podobnie jak wizyta Casarolego, tak i wizyta Glempa na Wschodzie doszła do skutku dopiero w 1988 r.³⁴ w innych okolicznościach. W kręgach watykańskich zakładano ciągle, że być może na Litwę uda się sam papież. Strona watykańska była gotowa na pewne koncesje, np. w kwestii potępienia przez Glempa w Moskwie wyścigu zbrojeń. Casaroli był więc zwolennikiem wyjazdu Glempa, nawet mimo braku zgody Sowietów na jego przyjazd do Wilna, najwyraźniej stanowisko papieża było nieco inne. Z dokumentów wynika, że strona sowiecka nie zaakceptowała planu kardynała, by rozszerzyć program wizyty³⁵. Z notatki z sierpnia 1984 r. wynika, że przyczyny odmawiania – także Casarolemu – wjazdu mogły być trzy: obawa, że Casaroli w rzeczywistości skupi się na

31 L. Szymowski, dz.cyt., s. 75-77.

32 Z. Sarewicz, *Informacja na temat polityki watykańskiej*, 16 sierpnia 1984, IPN BU o 449/5/36, s. 64.

33 *Szyfrogram nr 9668*, 30 grudnia 1983, IPN BU o 449/5/36, s. 280-282.

34 Por. P. Kowal, *Misja na Wschodzie*, s. 189-208.

35 L. Szymowski, dz.cyt., s. 78-80.

przygotowaniu wizyty Jana Pawła II na Wschodzie; ożywienie religijne na Litwie; a także wewnętrzne rozbieżności polityczne w ZSRR³⁶. Charakterystyczne, że Sarewicz uwypuklił tylko jedną z przyczyn, która pasowała w jego mniemaniu do całościowej koncepcji – kwestię planów papieskiej wizyty. Druga istotna sprawa dotyczyła tego, że w Moskwie i Warszawie – mimo iż zdawano sobie sprawę z rozbieżności pomiędzy papieżem a Casarolim – zakładano, że kardynał swoimi potencjalnymi działaniami na Litwie wpisałby się w istotie w politykę Jana Pawła II.

W informacji tematycznej z 16 sierpnia 1984 Sarewicz omawiał problematykę watykańską, ale w istocie skupił się na analizie tylko wybranych kierunków polityki Watykanu³⁷. Już na początku notatki Sarewicz przedstawił główną tezę: w Watykanie, szczególnie zaś w otoczeniu kard. Casarolego, narasta niechęć do stylu zarządzania Jana Pawła II i polskiego otoczenia papieża. Sarewicz powoływał się na współpracowników sekretarza stanu, którzy jakoby krytykowali „polską obsesję” Jana Pawła II, która ich zdaniem przyczyniała się do utrzymywania zainteresowania sytuacją w Polsce oraz utrudniała stabilizację w kraju. Mieli oni narzekać na to, że przez politykę papieża dialog polityczny z prawosławiem i ZSRS jest zablokowany³⁸. W jednej z notatek rzymskiej rezydentury wywiadu pojawiła się informacja, jakoby w Kurii Rzymskiej sformowała się grupa wyższych rangą duchownych krytykujących za nową politykę wschodnią Watykanu abpa Silvestriniego i kard. Casarolego, jako nadmiernie z koniunkturalnych przyczyn podporządkowujących swoje poglądy polityce Jana Pawła II³⁹. Sarewicz używa w kontekście sierpniowego opracowania dotyczącego kierunków aktywności politycznej Stolicy Apostolskiej terminu „polityka wschodnia” w odniesieniu do polityki papieża wobec szerszej przestrzeni sowieckiej. Niemniej interesujące w tym kontekście są uwagi Sarewicza na temat relacji Stolicy Apostolskiej z USA. Jego zdaniem, idee wsparcia papieża dla polityki amerykań-

36 Szyfrogram nr 5154, Rzym, 8 sierpnia 1984, IPN BU o 449/5/36, s. 68.

37 Por. Z. Sarewicz, *Informacja na temat polityki watykańskiej*, 16 sierpnia 1984, IPN BU o 449/5/36, s. 63-67.

38 Tamże, s. 64.

39 A. Kafarski, *Notatka: dot. opinii krążących wśród duchowieństwa w Watykanie na temat sytuacji społeczno-politycznej w Polsce oraz o osobie papieża, jego polityce wschodniej i najbliższych współpracownikach*, 7 kwietnia 1982, IPN BU o 449/5/36, s. 127.

skiej przeciwko Sowietaom podtrzymywały środowiska żydowskie: „teżę o proamerykańskiej orientacji papieża lansują przede wszystkim koła żydowskie w USA”⁴⁰. Przykładem tego zjawiska miała być prywatna audyencja u Jana Pawła II Jeleny Bonner i Tatiany Bonner-Jankelewicz, o czym zresztą w maju 1984 r. papież poinformował publicznie⁴¹. Akurat to spotkanie, według Sarewicza, było szczególnie dobrze przyjęte w kręgach politycznych w USA oraz przez „amerykańskich Żydów”.

Sarewicz podkreślał, że spotkanie Jana Pawła II z Reaganem na Alasce w 1984 r. było właśnie przykładem wsparcia papieża dla republikańskiej administracji, pomimo świadomości, że Amerykanie wykorzystają ten fakt w kampanii wyborczej w USA przeciw politycznym konkurentom. Tak jak w sprawach polityki wschodniej, tak i w kwestii polityki amerykańskiej wywiad PRL widział relacje Jan Paweł II–Casaroli przez pryzmat sporu o taktykę. W tym kontekście miało być tak: Jan Paweł II układa się z Amerykanami i udziela im politycznego wsparcia, a dyplomaci z otoczenia sekretarza stanu postrzegają to jako źródło niebezpieczeństwa i obawiają się, że USA będą wykorzystywać Kościół do swoich politycznych celów.

5 listopada 1984 Sarewicz przesłał do Pożogi i Ciastonia informację o dyskusji w Watykanie na temat dalszej polityki względem ZSRS. Dochodzi do wniosku, że w kontekście polityki wobec ZSRS istnieją dwie opcje: umiarkowana i agresywna. Pierwszą reprezentują jego zdaniem jezuici. Z ich inicjatywy od 6 do 22 września miało odbyć się w Publier we Francji sympozjum, które gromadziło specjalistów sowietologów z jezuickiego kręgu. Opcję agresywną wobec Sowieców reprezentował według niego sam Jan Paweł II i jego otoczenie. Papież miał podjąć decyzję, by kwestie prowadzenia polityki względem ZSRS powierzyć grupie młodych polskich księży, np. ks. Marianowi Radwanowi z Lublina – ich zadanie polegałoby m.in. na przygotowaniu wydawnictw dla wiernych na Wschodzie, które zdaniem informatorów miały być potem przerzucane przez Polskę i Finlandię do ZSRS⁴². Działania propagan-

40 Z. Sarewicz, *Informacja na temat polityki watykańskiej*, 16 sierpnia 1984, IPN BU o 449/5/36, s. 65.

41 G. Przebinda, *Rzym, Moskwa i Kazan*, „Tygodnik Powszechny”, 11 maja 2003, nr 19, <http://www2.tygodnik.com.pl/tp/2809/wiarao2.php> [5.07.2016].

42 Z. Sarewicz, *Informacja sygnalizacyjna dotyczy: planów działań propagandowych Watykanu wobec ZSRR*, 5 listopada 1984, IPN BU o 449/5/36, s. 194.

dowe miały dotyczyć także aktywności radiowej i miały być oparte na środowisku polskich jezuitów. Analitycy Sarewicza stali na stanowisku, że pewna radykalizacja otoczenia Jana Pawła II w kwestii działań na Wschodzie związana była z niepowodzeniem rozmów z ZSRS na temat zmiany granic wschodnich przedwojennych diecezji polskich w zamian za zgodę na organizację administracji kościelnej w ZSRS, w tym na powołanie biskupów na Ukrainie i Białorusi⁴³.

Z lektury akt „Baszty” wynika, że punktem zwrotnym – w momencie, gdy Jan Paweł II porzucił nadzieję na jakieś porozumienie z Kremlem osiągnięte przez dyplomację Casarolego – była ogłoszona przez Kongregację Nauki Wiary dnia 6 sierpnia 1984 „Instrukcja o niektórych aspektach teologii wyzwolenia”. Kwestia ta znalazła wyraz w licznych raportach z Rzymu. Dokument zaś przygotowany przez kard. Josepha Ratzingera odbił się szerokim echem jako szczególnie wymierzony w ideologię marksistowską. Wygląda na to, że ostre sformułowania z dokumentu Ratzingera (nazwanie lewicowych komunistycznych reżymów „totalitarnymi”) zbiegły się w czasie z ostatecznym niepowodzeniem rozmów o przyjeździe Casarolego, a nawet samego Jana Pawła II na Litwę. Prawdopodobnie papież celowo nie włączył watykańskich dyplomatów do procesu tworzenia dokumentu Ratzingera, bo zdawał sobie sprawę z tego, że skoncentrują się na osłabieniu jego wymowy. Doktrynalna wypowiedź na temat związany przede wszystkim z sytuacją w Ameryce Łacińskiej najwyraźniej okazała się istotnym elementem kształtowania relacji z ZSRS⁴⁴. Interesującym i świadczącym o istotnych zmianach w polityce wschodniej Watykanu w drugiej połowie 1984 r. dokumentem jest notatka tematyczna z 17 października 1984. Jej autor zaprezentował coś w rodzaju panoramy niepowodzeń Casarolego, którego linia postępowania była najwyraźniej testem, na ile dyplomatyczne podejście okaże się efektywne. Podkreśla on społeczną perspektywę spojrzenia papieża na politykę wschodnią, w ramach której większe znaczenie ma koncentrowanie się na relacjach z poszczególnymi narodami niż zabieganie o względy komunistycznych władz w Moskwie. Notatka wydaje się po-

43 *Notatka informacyjna dotyczy: projektu akcji Kościoła Katolickiego na kierunku ZSRR*, 23 października 1984, IPN BU o 449/5/36, s. 195-197.

44 *Notatka informacyjna dot.: międzynarodowych politycznych aspektów tzw. „dokumentu Ratzingera” w sprawie teologii wyzwolenia*, Warszawa, 19 grudnia 1984, IPN BU o 449/5/36, s. 223-226.

twierdzeniem tezy, że jesienią 1984 r. papież dokonał podsumowania osiągnięć sekretarza stanu i zalecił zmianę politycznego kursu. Autor z SB podkreślał negatywną rolę antykomunistycznej postawy papieża, a także zdecydowanie negatywną rolę polskiego Kościoła w Europie Wschodniej przez dostarczanie wzorca budowania niezależnej pozycji, swego rodzaju wolnościowe oddziaływanie. W notatce znalazło się podkreślenie, że w 1984 r. podczas spotkania na Alasce został niejako potwierdzony sojusz polityczny Watykanu i USA⁴⁵.

Wnioski

Linia polityki wschodniej Jana Pawła II, w oczywisty sposób odbiegająca od linii poprzednika, nie ukształtowała się od razu. Za czasów Breżniewa na antykościelną linię jego rządów odpowiadała gestami skierowanymi do narodów ZSRS, szczególnie Litwinów i Ukraińców. Ważnym komponentem tej polityki były też reakcje na wydarzenia w Polsce po powstaniu Solidarności i wprowadzeniu stanu wojennego. W czasie rządów Andropowa na politykę wschodnią nieco większy wpływ zyskał kard. Casaroli. Wiele wskazuje na to, że miał on papieskie przyzwolenie na podejmowanie rozmów z ZSRS na tematy tak delikatne, jak planowane wizyty wysokich rangą przedstawicieli Stolicy Apostolskiej na Litwie, włącznie z planem zorganizowania tam wizyty Jana Pawła II. Dojście do władzy Czernienki ponownie oddało jakiegokolwiek szanse na porozumienie – w tym czasie doszło też do zaostrzenia polityki Moskwy wobec Kościoła w Polsce. Przyjęcie przez Watykan zaostrzonej linii postępowania wobec ZSRS nastąpiło ostatecznie w związku z kilkoma istotnymi wydarzeniami: zacieśnieniem relacji z USA, niepowodzeniem przygotowań do wizyty kard. Casarolego na Litwie w 1984 r., ogłoszeniem „Instrukcji” kard. Ratzingera z potępieniem teologii wyzwolenia, dojściem do władzy w ZSRS Czernienki i zaostrzeniem tam antykościelnego kursu. Początek rządów Gorbaczowa zwiastował nową politykę, choć temat ten wymaga szczegółowych i krytycznych badań. Zmiana była na tyle istotna, że po 1985 r. dość szybko doszło do rozmów na temat możliwości przy-

45 Notatka informacyjna dot.: niektórych aspektów pontyfikatu papieża Jana Pawła II, 17 października 1984, IPN BU o 449/5/36, s. 245-247.

jazdu Gorbaczowa do Watykanu. Gen. Zdzisław Sarewicz w opracowaniu na temat „przewidywanych tendencji w polityce Watykanu i Kościoła katolickiego w Polsce” z początku 1986 r. zakładał, że już w marcu lub kwietniu 1986 r. może dojść do wizyty Gorbaczowa we Włoszech, w tym do spotkania z Janem Pawłem II. Sarewicz powoływał się na „ducha Genewy” i skłonność nowych władz sowieckich do dialogu, co wedle niego miało być wykorzystane do intensyfikacji polityki wschodniej Watykanu⁴⁶.

Podkreślić należy, że Jan Paweł II politykę wobec Wschodu prowadził w bardzo niekorzystnych warunkach. Jego główny współpracownik – sekretarz stanu – nie podzielał w pełni stanowiska papieża, czemu dawał wyraz w rozmowach z zagranicznymi partnerami, a w gronie najbliższych współpracowników papież miał zainstalowanych przynajmniej kilku agentów, mówimy tylko o aktywności komunistycznych służb z Polski. Słusznie konstatawał publicysta „Rzeczpospolitej”, że w związku z tym „Watykan był w dużej mierze przezroczysty dla komunistycznych służb specjalnych”⁴⁷. Dla polskiego wywiadu partnerem w inwigilowaniu Jana Pawła II było sowieckie KGB. Już w czerwcu 1980 r. zaplanowano wspólne działania operacyjne. Jako cele założono: wywieranie wpływu na papieża, żeby wypowiadał się o problemach rozbrojenia w duchu bliskim ZSRS, inspirowanie podziałów pomiędzy Stolicą Apostolską i USA, a także podziałów wewnątrz Watykanu, wykrywanie kanałów, jakimi Kościół katolicki w Polsce „podsycy działalność” Kościoła w Związku Sowieckim⁴⁸. Powstaje pytanie na temat efektywności współpracy służb polskich z sowieckimi oraz tego, na ile te drugie posiadały inne – niż przez polskich agentów – dojście do Jana Pawła II lub kard. Casarolego.

Kluczową kwestią pozostaje poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu polityka Stolicy Apostolskiej i jej sojusz z USA i innymi państwami zachodnimi przyczyniły się do przyspieszenia erozji systemu państw komunistycznych i samego ZSRS. Krystalizacja polityki wschodniej Watykanu za Jana Pawła II nastąpiła w istocie dopiero w końcu 1984 r., bezpośrednio przed ogłoszeniem pieriestrojki,

46 Z. Sarewicz, *Informacja na temat przewidywanych tendencji w polityce Watykanu i Kościoła katolickiego w Polsce*, IPN BU o 449/5/36, s. 17-18.

47 C. Gmyz, *Zaraza za Spiżową Bramą*, „Rzeczpospolita”, 3-4 października 2009, s. A30.

48 Ch. Andrew, W. Mitrochin, *dz.cyt.*, s. 788-789.

która rozpoczęła się kilka miesięcy później. Watykan był już przygotowany do wykorzystywania nowych możliwości politycznych w celu rozszerzenia oddziaływania ewangelizacyjnego na Wschodzie. Jeden z ostatnich snów kard. Wyszyńskiego przed jego śmiercią dotyczył ciężkiej doli katolików na Wschodzie, w ZSRR. W Wielki Piątek 1981 r. Wyszyński zapisał: „W tej strasznej nocy [...] oładnęła mnie męka ludów wschodnich, które już od trzech pokoleń cierpią od zbrodniarzy, którzy mordują w ZSRR Chrystusa, Jego Kościół i znaki dobrej nowiny ewangelicznej. [...] Obraz ludzi bez świątyń, bez kapłana, bez ołtarza, bez Eucharystii i nauki Wiary św. – obraz matek bez pomocy wychowawczej, potworne udręki więźniów i «pacjentów» szpitali psychiatrycznych, nieustanne zagrożenia wojenne w tyłu krajach, którym ZSRR przychodzi «z pomocą», by umacniać zbrodniczy ustrój. A w Ojczyźnie naszej groźba interwencji w sprawy wewnętrzne Polski. To wszystko jest przedmiotem mojej modlitewnej męki i bolesnego wołania do Pani Ostrobramskiej przeciw Matki Miłosierdzia”⁴⁹. Wiadomo, że po tym „wschodnim śnie” Wyszyński miał jeszcze okazję rozmawiać z Janem Pawłem II, nie wiadomo jednak, czy wizja, którą tak bardzo przeżył, została papieżowi przekazana. Można wszelako uznać, że duchowa wizja sędziwego prymasa była niejako figurą polityki watykańskiej za Jana Pawła II. To właśnie ta perspektywa, a nie wizja układania się z Moskwą, stanowiła istotę polityki Jana Pawła II wobec Sowietów.

Bibliografia

- András F. (red.), *The Vatican “Ostpolitik” 1958-1978. Responsibility and Witness during John XXIII and Paul VI*, Wyd. Viella, Istituto Balassi – Accademia d’Ungheria in Roma, Roma 2015.
- Andrew Ch., Mitrochin W., *Archiwum Mitrochina I. KGB w Europie i na Zachodzie*, przeł. M.M. Brzeska, P. Brzeski, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2009.
- Casaroli A., *Pamiętniki. Męczeństwo cierpliwości. Stolica Święta i kraje komunistyczne (1963-1989)*, Wyd. PAX, Warszawa 2001.

49 E.K. Czackowska, dz.cyt., s. 695.

- Corley F., *Soviet Reaction to Pope John Paul II*, „Religion, State and Society”, nr 1/1994.
- Czaczkowska E.K., *Kardynał Wyszyński*, Wyd. Znak, Kraków 2013.
- Gmyz C., *Zaraza za Spizową Bramą*, „Rzeczpospolita”, 3-4 października 2009.
- Grajewski A., Bońkowska E., *Dyplomaci pod przykryciem. Historia kilku przypadków „na kierunku watykańskim”*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, nr 3/2010.
- Grajewski A., Skwara M., *Agca nie był sam. Wokół udziału komunistycznych służb specjalnych w zamachu na Jana Pawła II*, Oddział IPN Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Katowicach, Instytut Gość Media, Katowice 2015.
- Kowal P., *Koniec systemu władzy. Polityka ekipy gen. Wojciecha Jaruzelskiego w latach 1986-1989*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Instytut Pamięci Narodowej, Wyd. Trio, Warszawa 2012.
- Kowal P., *Misja na Wschodzie. Wizyty kard. Józefa Glempa w ZSRS w 1988 roku oraz ich polityczno-międzynarodowy kontekst*, „Dzieje Najnowsze”, nr 1/2016.
- Kowal P., *Sprawa wznowienia stosunków dyplomatycznych ze Stolicą Apostolską w latach 1986-1989*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, nr 2/2009.
- Kublik A., Czuchnowski W., *Kret w Watykanie. Prawda Turowskiego*, Wyd. Agora SA, Warszawa 2013.
- Przebinda G., *Rzym, Moskwa i Kazań*, „Tygodnik Powszechny”, 11 maja 2003, nr 19, <http://www2.tygodnik.com.pl/tp/2809/wiarao2.php> [5.07.2016].
- Szymowski L., *Agenci SB kontra Jan Paweł II*, Wyd. Penelopa, Warszawa 2012.
- Szyszlak T., *Lwowskie sacrum, kijowskie profanum. Grekokatolicyzm w ukraińskiej przestrzeni publicznej od pieriestrojki do pomarańczowej rewolucji*, Wyd. Polskie Towarzystwo Religioznawcze, Warszawa 2012.
- Weigel G., *Świadek nadziei*, Wyd. Znak, Kraków 2005.
- Żak A.C. (red.), *Pielgrzymki Jana Pawła II do Polski w wojskowych materiałach archiwalnych*, Drukarnia Wydawnictw Specjalnych, Warszawa 2015.